Honselersdijk, Hofstraat 29, ‘Nederhof’

De Nederhof van paleis Honselaarsdijk. De bouw in 1640–1641 en 1644–1646 werd geleid door steenhouwer-tekenaar Bartholomeus Drijffhout. De sobere, monumentale architectuur van het gebouw sloot aan bij de classicistische stijl die bij de bouwcampagnes van het paleis onder de hofarchitecten Jacob van Campen en Pieter Post zijn intrede had gedaan. Het complex bevatte aan de zuidzijde paardenstallen, een schuur en koetshuis, aan de oostzijde het rentmeesterskwartier en aan de noordzijde een representatieve paleisvleugel ontworpen door Pieter Post. In 1756 werd de Nederhof deels gesloopt en verbouwd zodat slechts de helft van het complex resteert.

Situatie en geschiedenis[1]

De Nederhof, het voormalige stallen- en dienstcomplex van het in de 19de eeuw afgebroken paleis Honselaarsdijk, ligt aan de zuidwestzijde van het dorp Honselersdijk aan de oude weg naar Naaldwijk. Het gebouw werd in de jaren veertig van de 17de eeuw in opdracht van prins Frederik Hendrik opgetrokken als uitbreiding van zijn paleis. Deze had in 1612 de Westlandse heerlijkheden en een middeleeuwse burcht gekocht van Karel van Arenberg, erfopvolger van de Heren van Naaldwijk. Over de fundamenten van de burcht liet Frederik Hendrik in de jaren 1621–1631 een luisterrijk slot bouwen. In de hoofdvleugel bevonden zich op de bel-etage de staatsievertrekken van de prins en zijn echtgenote Amalia van Solms. Reeds kort na de bouw werden paleis en paleistuinen onder de hofarchitecten Simon de la Vallée, Jacob van Campen en tuinarchitect André Mollet uitgebreid en aangepast aan de nieuwste Franse stijlontwikkelingen. Het slot werd hiermee geschikt gemaakt voor de ontvangst van gasten uit binnen- en buitenland. De prins, sinds 1625 stadhouder, bemoeide zich tot in detail met de opeenvolgende bouwcampagnes die zijn Europees vorstelijke ambities tonen.

Aan weerszijden van de paleistuin liet Frederik Hendrik een langgerekt L-vormig dienstgebouw optrekken: aan de oostzijde verrees in 1640–1641 de ‘Nederhof’, in feite een *basse-cour* en entreegebouw bij het dorp, gevolgd in 1643–1644 door het vergelijkbare ‘Domeinkwartier’ aan de Naaldwijkse zijde. De voorbereidingen voor de Nederhof waren in 1638 begonnen met het maken van een houten maquette. In 1639 ontvingen de Haagse steenhouwers Bartholomeus Drijffhout (1605–1649) en Jan Gerritsz van Lier (overl. 1641) betalingen voor het leveren van bestekken, tekeningen en andere diensten.[2] Tussen de medewerkers komt Drijffhout naar voren

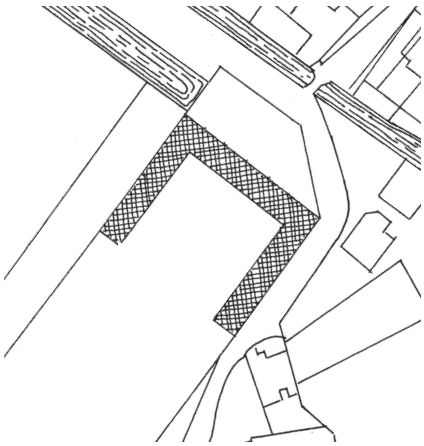

Situatie ca. 1819. De omvang van de Nederhof was in 1756 reeds nagenoeg gehalveerd en het paleis en het Domeinkwartier waren in 1814 afgebroken.

Reconstructie van de voorgevel aan de dorpszijde: 1641 (boven), 1959 (midden) en 1976 (onder).

Schaal 1:350

als de figuur die de leiding had bij het besteksklaar maken van het werk.[3] Waarschijnlijk werd de regie gevoerd door Jacob van Campen. Drijffhout werkte al eerder op Honselaarsdijk en aan andere bouwprojecten voor het stadhouderlijk hof, zoals het kasteel van Buren en de paleizen Ter Nieuburg en Noordeinde. Hij trad op als leverancier van steenhouwwerk maar ook als tekenaar en opzichter onder Jacob van Campen en Pieter Post. In 1645 zou hij worden benoemd tot controleur van de werkzaamheden aan paleis Noordeinde en Huis ten Bosch. Het bestek van de Nederhof waarop de aannemers konden inschrijven, is gedateerd 11 januari 1640.[4] De rentmeester van de prinselijke domeinen in het Westland Simon Hendricksz van Catshuijsen kreeg in april voor 62.000 gulden de opdracht voor de bouw.[5] Hij was eerder als aannemer-timmerman in opdracht van Frederik Hendrik betrokken bij bouwprojecten als Ter Nieuburg in Rijswijk en het Heilige Geest Hofje in Naaldwijk (eveneens in bezit van Vereniging Hendrick de Keyser). De betrokkenheid van Frederik Hendrik als opdrachtgever blijkt uit een brief vanuit zijn legerkamp bij Maldegem waarin hij twee weken na de aanbesteding commentaar geeft op de werkzaamheden en zelfs instructies in potlood in de bouwtekeningen schetst.[6] Het gebouw kreeg twee vleugels tussen drie hoekpaviljoens. Hierin werden een paardenstal, een schuur, een koetshuis en dienstvertrekken ondergebracht. Het bestek omvatte ook een aanpassing van het dorp. Bij de Nederhof werd een plein ingericht, waarvoor acht huizen moesten worden afgebroken. Ten oosten van het plein werden vijf huizen gebouwd waarvan de gevels aan uniforme eisen moesten voldoen. De bouw van de Nederhof was gereed in november 1641. In dat jaar werd ook een vierde paviljoen op de noordwestelijke hoek van het terrein gebouwd. De fundering hiervan was reeds volgens het bestek van 1640 aangelegd. De opdracht werd voor 8.000 gulden

gegund aan de timmerlieden Pieter Cornelisz van Couwenhoven en Arent Laurensz van Heemskerck, alias Noom.[7] Zij werkten in deze jaren net als Drijffhout aan de verbouwing van paleis Noordeinde. Het nieuwe paviljoen bij de Nederhof was identiek aan de andere drie. Een tuinmuur vormde de scheiding tussen de Nederhof en de paleistuin.

In de jaren 1644–1646 kregen de Nederhof en het inmiddels ook gebouwde Domeinkwartier, een naar het paleis geopende U-vorm door de bouw van een derde vleugel op de plaats van de tuinmuur. Deze werken werden voor 39.000 gulden aanbesteed aan Dirck de Milde, de opzichter van de bossen en terreinen van de stadhouder, die ook het Domeinkwartier had gebouwd.[8] De noordvleugel van het Domeinkwartier was bestemd voor hofpersoneel. De op de tuin gerichte vleugel van de Nederhof werd ingericht als verlengstuk van het paleis en huisvestte een hofkapel, een tuingalerij en een schilderijenzaal. Hoogstwaarschijnlijk werd deze representatieve vleugel ontworpen door Pieter Post (1608–1669) die vanaf 1644 betrokken was bij de bouwactiviteiten op Honselaarsdijk en in 1646 benoemd zou worden tot stadhouderlijk architect. Drijffhout maakte wederom de tekeningen. Een plan van Pieter Post om de Nederhof en het Domeinkwartier door wandelgalerijen met sierlijke poortgebouwen met het paleis te verbinden, is niet uitgevoerd, de interieurs van de Nederhof echter wel. In mei 1646 werden de vloeren gelegd in twee vertrekken en in de tweede helft van 1646 werden schilderingen, betimmeringen en houtsnijwerk voor de interieurs en de inrichting van de kapel aanbesteed.[9] Bij de aanbesteding van de preekstoel waren zowel Post als Drijffhout aanwezig en zij gaven als respectievelijk 'architect' en 'controleur' hun akkoord aan verschillende betalingen.

De dorpszijde van de Nederhof. Pentekening door Isaac de Moucheron of Abraham Jansz Begeyn (vóór 1695, collectie British Museum). De hoge hoekpaviljoens, met voor paleis Honselaarsdijk kenmerkende paviljoendaken, zijn bij de restauratie van 1976 tot halve hoogte gereconstrueerd, een situatie die nooit had bestaan.

Toestand voor de restauratie naar een opmeting uit 1959: plattegrond begane grond.

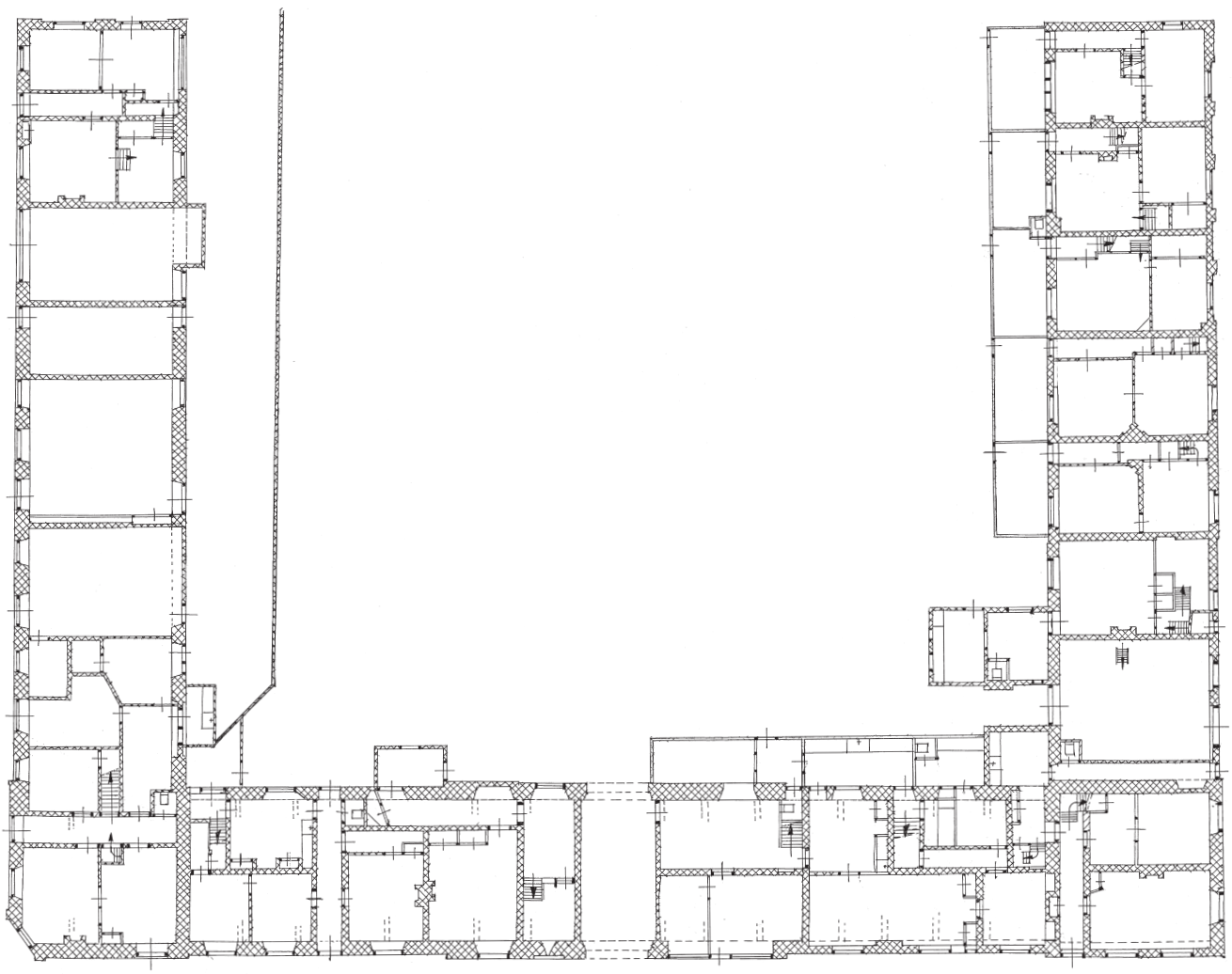

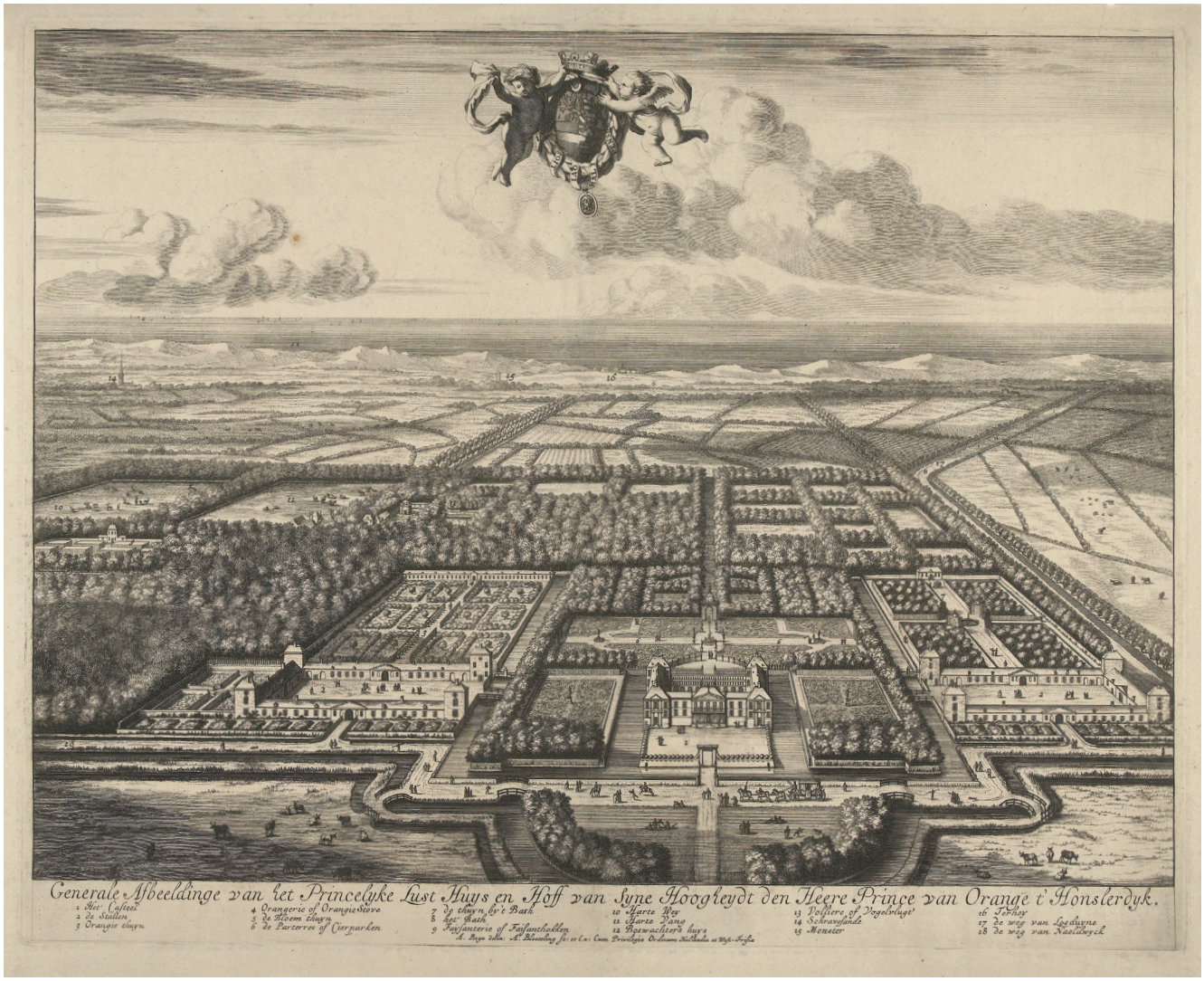

Gezicht op paleis Honselaarsdijk in vogelvlucht. Een van de vorstelijke bouwprojecten van prins Frederik Hendrik. Het slot kon op kleine schaal wedijveren met de mooiste Franse paleizen. Links (west) het Domeinkwartier en rechts (oost) de Nederhof. Gravure uitgegeven door Abraham Bloteling naar Abraham Jansz Begeyn (ca. 1695).

Na het overlijden van Frederik Hendrik in 1647 kwam paleis Honselaarsdijk in bezit van zijn zoon Willem II. Hij verbleef weinig op het slot maar voltooide de werkzaamheden aan de Nederhof. Willem III, die vaak op het paleis vertoefde en er jachtpartijen hield, verfraaide het paleis ter gelegenheid van zijn huwelijk met Mary Stuart in 1677. Na het overlijden van Willem III in 1702 vererfde Honselaarsdijk op Frederik van Pruisen. In 1754 werd het door de Oranjes teruggekocht. Het paleis was inmiddels in verval geraakt en moest worden opgeknapt. De werkzaamheden stonden onder leiding van architect David van Stolk uit Rotterdam en diens zoon Johan van Stolk, architect en inspecteur van de domeinen. Het Domeinkwartier werd afgebroken en het daar wonende hofpersoneel deels ondergebracht in de Nederhof dat in 1756 werd verbouwd door de timmerman Jan Monna en de metselaar Claas van Duyn. Twee van de vier hoekpaviljoens werden gesloopt en de vleugels tot meer dan de helft ingekort. Hiermee kreeg de Nederhof, sindsdien ingericht met stallen, bergplaatsen en woningen, zijn huidige omvang. Het werd bewoond door opeenvolgende rentmeesters, baljuws, schouten, kasteleins en secretarissen. In de Franse tijd fungeerden paleis Honselaarsdijk en de bijgebouwen achtereenvolgens als gevangenis, militair hospitaal en cadettenschool. In 1815 werd het hoofdgebouw van het paleis gesloopt. De gronden verkocht men aan particulieren. In datzelfde jaar werd de Nederhof weer bewoonbaar gemaakt. Waarschijnlijk zijn bij deze verbouwing, of reeds bij de verkleining van 1756, de twee resterende hoekpaviljoens afgebroken en onder het zadeldak van de vleugels gebracht. De rentmeesterswoning links van de poort werd betrokken door Johan David Nicolaas van der Trappen, oud-burgemeester, ontvanger der belastingen en rentmeester van de Westlandse domeinen. Deze kocht in 1820 voor 9.000 gulden de Nederhof met drie verhuurde arbeiderswonin-

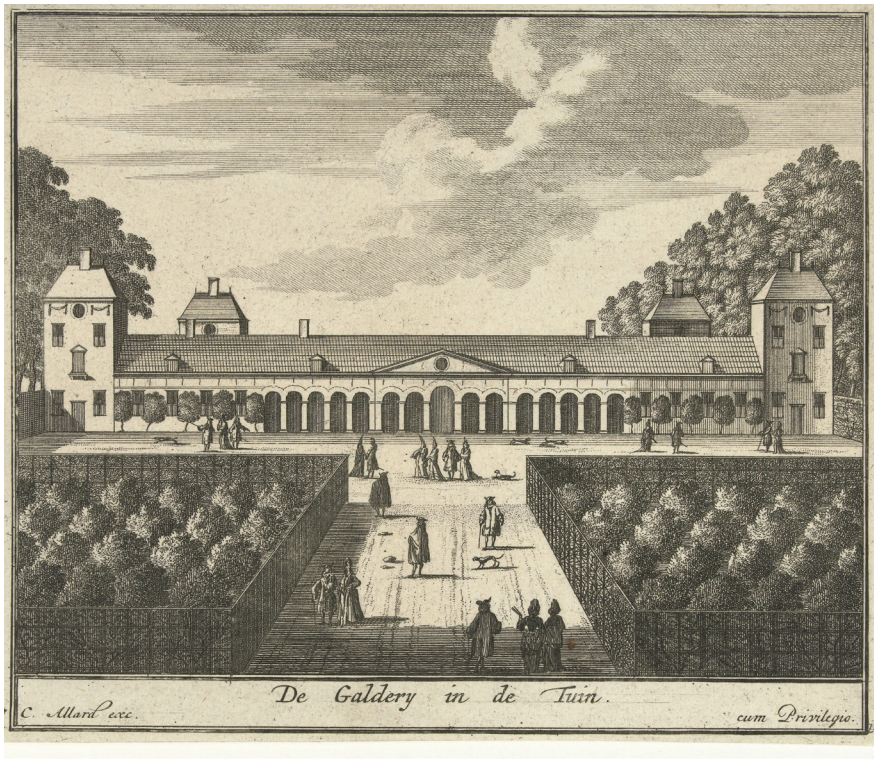

De noordvleugel van de Nederhof gezien vanuit de tuin. Deze representatieve vleugel werd in 1644–1646 gebouwd naar een ontwerp van Pieter Post en omvatte een badappartement (links), schilderijenzaal, open tuingalerij en kapel (rechts). Slechts de oostelijke helft van het complex is bewaard gebleven. Randgravure van de kaart van Carel Allard (ca. 1695).

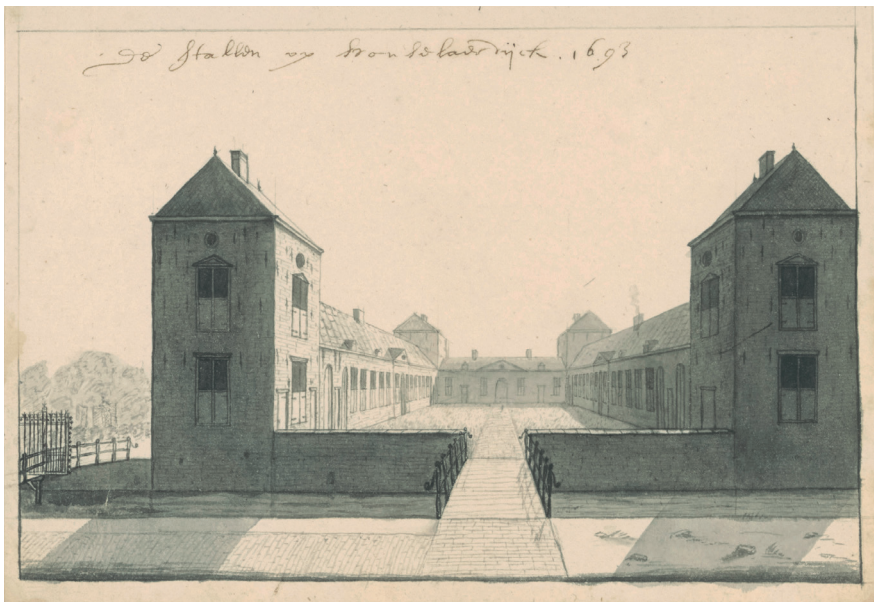

Het Domeinkwartier in 1693 (collectie Huis Van Gijn, Dordrecht).

gen, tuin, teel- en bosland, vijver en de grond waarop het paleis had gestaan. Zes jaar later deed hij het bezit voor hetzelfde bedrag over aan logementhouder en landbouwer Christoffel Boech.[10] Deze verkocht in 1829 de zuidvleugel van de Nederhof, ingericht als koestal, aan de gemeente Naaldwijk, die er de dorpsschool met onderwijzerswoning vestigde. Deze bestemming hield stand tot 1911 waarna deze ruimten werden gebruikt als brandweerkazerne, arrestantenlokaal en 'timmermanswinkel'. Met de komst van de trambaan in 1883 werd de zuidoostelijke hoek van het gebouw afgesneden. Ook de noord- en oostvleugels met woningen verpauperden sterk. Het eigendom raakte steeds meer versnipperd. Illustratief voor de situatie in 1926 was de goedkeuring door de gemeente voor de vestiging van een 'ellendige fietsenwinkel' naast de poort. Foto's van het gebouw laten de desolate toestand zien. In de jaren zestig werden reeds door de gemeente Naaldwijk plannen gemaakt voor een restauratie waarbij gesprekken werden gevoerd met Vereniging Hendrick de Keyser. Pas in 1975 kwam het gehele complex in bezit van de gemeente. In 1976 volgde een restau-

Voorgevel omstreeks 1908. Op het gebouw staat een beeldje dat afkomstig zou zijn van de toegangsbrug van het paleis en de legendarische hond van Willem van Oranje zou voorstellen. Boven de poort een uurwerk uit 1707, met twee klokken uit 1705 gegoten door Claes Noorden en Jan de Grave. De ladder werd dagelijks door de veldwachter beklommen om het uurwerk op te winden.

De voorgevel in 1966.

Binnenzijde van het verpapuperde complex in 1959. In de loop der tijd was de Nederhof bijna onherkenbaar aangepast en onderverdeeld in kleine woningen met toegangen tot de straat. Originele deuren, ramen en overige gevelopeningen werden dichtgezet of gewijzigd en er zijn nieuwe openingen aangebracht. Gevels, daken en goten zijn verschillend onderhouden door verschillende eigenaren. Delen van de gevels werden gepleisterd en op het binnenterrein zijn aanbouwtjes ontstaan. De hoektorens zijn afgebroken en onder een doorlopend zadeldak gebracht.

Restanten van kap en muurwerk van de noordvleugel (ter plaatse van de 17de-eeuwse galerij en schilderijenzaal) tijdens de restauratie van 1976. In het muurwerk zijn dichtgezette boogstellingen van de galerij te zien. De spantenkap heeft op deze plaats gekromde standzonen en spantbenen, waarschijnlijk restanten van een houten tongewelf boven de galerij.

ratie naar plannen van architect J. Walraad uit Brielle in samenwerking met Van der Gaag Architectenbureau uit Rotterdam. De hoekpaviljoens van de oostvleugel herstelde men tot de helft van hun oorspronkelijke hoogte, een situatie die nooit had bestaan. Het complex werd in gebruik genomen als gezinsvervangend tehuis. In 1996 werd het pand gemoderniseerd naar een plan van Veldhoven Architecten te Den Haag. Samen met het Heilige Geest Hofje in Naaldwijk is de Nederhof in 2006 door de gemeente Westland overgedragen aan Vereniging Hendrick de Keyser.

Beschrijving en reconstructie

De Nederhof is in de loop der jaren aanzienlijk verkleind, gevels werden ingrijpend veranderd en ook inwendig vonden rigoureuze wijzigingen plaats. Toch is er nog een en ander herkenbaar van de oude 17de-eeuwse langgerekte hof.
Het oorspronkelijke gebouw, dat in twee bouwcampagnes in 1640–1641 en 1644–1646 tot stand kwam, bestond uit drie vleugels met vierkante hoekpaviljoens die als torens het gebouw begrensden. Het binnenterrein was aan een zijde geopend, met een brug over de gracht in de richting van het paleis. Het complex strekte zich uit over een lengte van ruim 107 meter en een breedte van ruim 59 meter. Hiervan resteert iets meer dan de helft. De vleugels waren ruim bemeten (8,7 meter diep) met een grote hoogte (een begane grond van meer dan 5 meter) hetgeen het gebouw geschikt maakte voor paardenstallen met hooi- en koetsenberging. Alhoewel het verschillende functies moest herbergen, kreeg de Nederhof een uniforme symmetrische gevelarchitectuur. De buitenmuren werden volgens het bestek opgetrokken in harde Leidse bakstenen en de fundamenten en binnenmuren in IJsselsteen. De vleugels hadden een middenrisaliet met inrijpoort, geflankeerd door nissen en bekroond door een fronton. Op regelmatige afstand werden kruisvensters geplaatst. Deze zijn, op één exemplaar na, in de loop der tijd vervangen door grote vensters met schuiframen. Het gebouw heeft samengestelde grenen balklagen, die zonder consoles of sleutelstukken in de muren zijn gelegd, en een grenen kapconstructie met gebinten waarop driehoekspantjes zijn geplaatst. Het gebint droeg volgens de schematische bestektekeningen flieringen; de topdriehoek droeg ter hoogte van het haanhout aan weerszijden een gording en beschikte over een nokgording. Verschillende bestektekeningen van de kap bleven bewaard.[12] De daken van het complex waren belegd met blauwe dakpannen 'als op de sael van sijn hooghyt opt binnenhof te sien is'.[13] De hoekpaviljoens (12,6 meter hoog) staken met een verdieping en een paviljoendak met middenschoorsteen hoog boven het gebouw uit. Ze waren net als de middenrisalieten gedekt met 'goede maes ofte engelsche leijen'. De architectuur van de paviljoens was verrijkt met frontons boven de kruiskozijnen en, op aanwijzing van Frederik Hendrik, een ovaal zoldervenster. In de zuidvleugel was een lange stal gemaakt voor 46 paarden met een schuur aan de westzijde en een koetshuis aan de

Gevonden beschilderde wandbetimmering uit de schilderijenzaal in de noordvleugel (foto 1976).

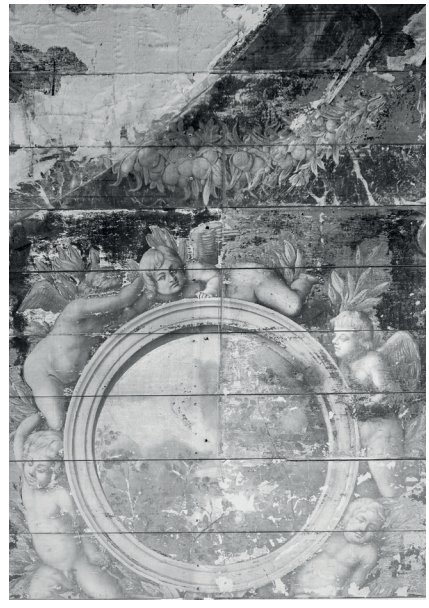

Gekromde standzonen en spantbenen, restanten van een tongewelf boven de galerij.

Restant van een kruiskozijn. Het enige bewaard gebleven 17de-eeuwse venster in het gebouw.

Balklaag begane grond na de ingrijpende restauratie.

Wandreconstructie met restant van de beschilderde wandbetimmering in de schilderijenzaal. Imitatie marmer, putti en festoenen door Mathieu Dubus.

oostzijde. Schuur en koetshuis liepen door in de naastgelegen hoekpaviljoens. Naast de hoofdpoort beschikte het stalkwartier over dubbele inrijpoorten, gesitueerd op de hoeken van het binnenterrein. De oostvleugel van de Nederhof bevatte 'offitiën' (dienstvertrekken). Lange tijd was hier de rentmeesterswoning (links van de poort) en een huurwoning (rechts).

De noordvleugel van de Nederhof had een heel ander karakter.[14] Deze onder Pieter Post in 1644–1646 gebouwde en daarna kostbaar ingerichte vleugel opende zich aan de noordzijde met vijftien bogen naar de paleistuin. In de vleugel waren onder andere de hofkapel, een galerij en een schilderijenzaal gesitueerd. De tuingevel was rijker behandeld dan de rest van de Nederhof. Zo kregen de hoekpaviljoens vijf kruisvensters en festoenen in de top. De tuingalerij had bakstenen pijlers met Toscaanse kapitelen. Slechts vijf traveeën hiervan zijn bewaard gebleven. De exacte indeling van de vleugel is niet bekend maar waarschijnlijk lag de hofkapel aan de westzijde en de schilderijenzaal aan de oostzijde. De inrichting van de kapel omvatte onder

andere een preekstoel, een orgel en herenbanken. De preekstoel was gemaakt door Dirck de Milde, het orgel door Hans Goltfuss. Het instrument kreeg een kast door Ary Cornelisz van Couwenhoven, schrijnwerker in Den Haag. Deze maakte ook, samen met Anthony Urbanus, twee gestoelten voor de prins en zijn gevolg. Het snijwerk werd door hen uitbesteed aan Pieter Roman. Van de in 1756 afgebroken kapel resteren de preekstoel en onderdelen van de banken die werden geschonken aan de Nederlands Hervormde kerk in Wateringen. De schilderijen- of 'Amor en Psychezaal', een rechthoekig vertrek waarschijnlijk gelegen in het deel van de noordvleugel dat tegenwoordig nog bestaat, was voorzien van een betimmering met vakken voor schilderijen. Met een pilasterstelling waren de wanden ingedeeld in traveeën. Er waren vier vensters aan de tuinzijde en in elk van beide korte zijden twee deuren, waarvan er steeds één functioneel was en één schijn, omwille van de symmetrie. Dirck de Milde maakte betimmeringen en Jan Schillemans leverde houtsnijwerk voor de zaal. Deze werden voorzien van imitatieschilderingen en verguldingen door Mathieu Dubus, decoratieschilder in vaste dienst van de prins. Volgens het bestek zou hij de betimmering beschilderen 'dat het verthoonen sal marmer, ende daer in schilderen de lijsten gelijck alreeds int werck aangewesen is'.[15] Putti en festoenen zou de schilder maken 'dat sij verthoonen off zij van wit marmer off albast gemaeckt waren'. Tenslotte werd bepaald dat 'de solders sal men schilderen hout koleur, als oock de sieraten van banden, roosen, cranssen etc. daerop comende, ofte geschildert dat het palesanten hout sal vertoonen met vergulde streepen daerdoor ende vurgulde roosen inde parcken en bande'. Dubus kreeg 1.000 gulden betaald voor het schilderwerk 'welk werk door de architect Pieter Post is geattesteerd'.[16] Een restant van deze beschilderde betimmering kwam bij de restauratie in 1976 aan het licht. Voor de vakken tussen de pilasterstelling bestelde de stadhouder in 1648 tien schilderingen op doek bij de Antwerpse schilder Gonzales Coques (ca. 1614–1684), 'in ramen gespannen om inde nieuwe sale van 't Nederhoff in het Oosten tot Honsholredyck gestelt te werden van soodanige groote historien ende ordonnantie als hem sijn aengewesen'.[17] Als thema werd de geschiedenis van Amor en Psyche gekozen.[18] Over de andere vertrekken in de noordvleugel is weinig bekend. De galerij, tussen hofkapel en schilderijenzaal, zou in 1682 beschilderd zijn door Theodoor van der Schuer.[19] Het hoekpaviljoen aan de oostzijde was ten tijde van koning-stadhouder Willem III, en mogelijk reeds daarvoor, als badappartement met 'steene zaal', antichambre en slaapvertrek ingericht. Deze vertrekken hadden een Oosterse sfeer en zouden gedecoreerd zijn geweest met Chinoiserieën en blauw damast.[20] Door de ingrijpende sloop van 1756 en opeenvolgende verbouwingen tot woningen resteert van het bovengenoemde interieur slechts weinig.[21]

Monumentale preekstoel in 1646 gemaakt voor de hofkapel in de Nederhof door Dirck de Milde, waarschijnlijk naar ontwerp van Pieter Post. Sinds de sloop van 1756 in de Nederlands Hervormde kerk te Wateringen.

De rijwielhandel in de oostvleugel (foto 1966).

De zuidvleugel in 1959 en 1966.

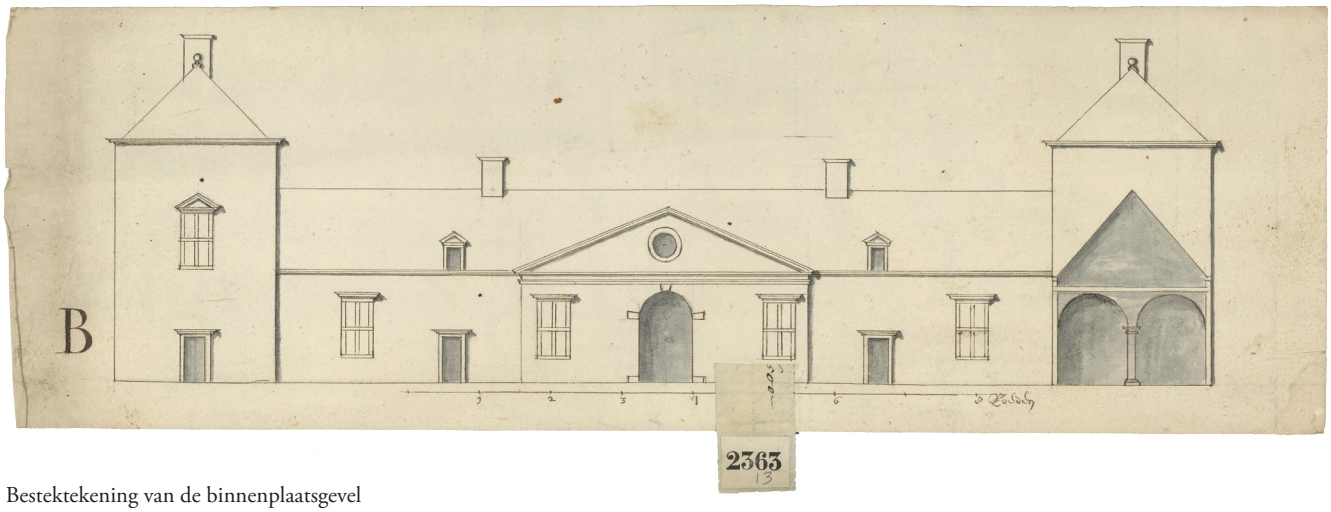

Bestektekening van de binnenplaatsgevel aan de dorpszijde van de Nederhof, door Bartholomeus Drijffhout of Jan Gerritsen van Lier.

1 De literatuur over Paleis Honselersdijk is uitgebreid. Voor de Nederhof zie met name: Th. Morren, *Het Huis Honselaarsdijk*, 's-Gravenhage 1905, herdruk Alphen aan den Rijn 1990 met belangrijke aanvullingen van R. Meischke en H.W.M. van der Wijck. J. Emmens e.a., 'De Nederhof in Honselersdijk. Een oud gebouw met een nieuwe bestemming', in: *Informatiebulletin van de gemeente Honselersdijk* 4 (1977), nr. 22. R. Meischke en K.A. Ottenheym, 'Honselaarsdijk: Tuin en park; speelhuis (1636) en Nederhof (1640–1644)', in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1992, Zwolle/Zeist 1992, p. 118–137. J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608–1669). Architect*, Zutphen 1993, p. 46–51. K.A. Ottenheym, 'De Nederhof van paleis Honselaarsdijk', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 88 (2006), p. 52–61. Y. Voorhoeve, *Bouwhistorische verkenning 'De Nederhof' te Honselersdijk*, Amsterdam 2011 (in Archief Ver. Hendrick de Keyser). Aanvullend onderzoek in 2017 gedaan door Erica Smeets-Klokgieters.

2 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 992, fol. 278, 316 en 333.

3 Over Drijffhout en Van Lier zie: HIN, III, p. 92. Zie ook: Terwen en Ottenheym 1993, p. 11–12 en G. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede. Arent van 's-Gravesande (ca. 1610–1662). Architect en ingenieur*, Leiden 2005, o.a. p. 134–135.

4 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 6744. Kaarten en (bestek)tekeningen in NA Den Haag, Kaarten Hingman, 4. VTH, inv.nr. 2363.1–2363.18 en Nassause Domeinraad/tekeningen, 4.NADO, inv. nr. 2.

5 Morren 1905, p. 21–22. Meischke en Ottenheym 1992, p. 128 (noot 29).

6 Meischke en Ottenheym 1992, p. 129–130 (noot 33).

7 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 993 fol. 145v.

8 Morren 1905, p. 26. Meischke en Ottenheym 1992, p. 132 (noot 40). Terwen en Ottenheym 1993, p. 47 (noot 216).

9 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 6746. Zie ook: inv.nr. 993, fol. 455v, inv.nr. 994, fol. 66v, 81, 110v en 120v.

10 HGA Den Haag, toegangsnr. 0372–01, Notarieel Archief Den Haag, inv.nr. 4674 (Johannes Jacobus Schmolck, akten 1826).

11 Een aantal spanten dateert nog uit de 17de eeuw. Er zijn telmerken uit verschillende periodes, zowel gehakt als gekrast.

12 NA Den Haag, Nassause Domeinraad/tekeningen, 4.NADO, inv nr. 2.

13 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 6744.

14 Voor een reconstructie van de indeling en interieurafwerking van de noordvleugel zie: Meischke en Ottenheym 1992, Terwen en Ottenheym 1993 en Ottenheym 2006.

15 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 6746.

16 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 994, fol. 110v.

17 NA Den Haag, toegangsnr. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 994, fol. 81.

18 Coques maakte de schilderijen op basis van schetsen van zijn Antwerpse collega Abraham van Diepenbeek. Deze was weinig origineel en kopieerde de beroemde schilderingen in de 'Loggia di Psiche' van Rafael in de Villa Farnesina in Rome, hetgeen door kunstkenner Constantijn Huygens werd ontmaskerd. Zie: F.J. van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool*, Antwerpen 1883, p. 968–970 en J.G. van Gelder, 'De opdrachten van de Oranjes aan Thomas Willeboirts Bosschaert en Gonzales Coques, in: *Oud Holland* 64 (1949), p. 41–56.

19 Morren 1905, p. 57.

20 Voorhoeve 2011, p. 34.

21 In het Westlands Museum zijn fragmenten van een beschilderd plafond bewaard, vermoedelijk uit het noordoostelijke hoekpaviljoen.

© Vereniging Hendrick de Keyser 2018